
Gabrijela Kišiček

Sofističko nasljeđe u suvremenom poučavanju retorike

objavljeno v:

Hotimir Tivadar (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest.*

Obdobja 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.

<https://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-38/>

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2019.

SOFISTIČKO NASLJEĐE U SUVREMENOM POUČAVANJU RETORIKE

Gabrijela Kišiček

Filozofski fakultet, Zagreb
gkisicek@ffzg.hr

DOI:10.4312/Obdobja.38.127-134

Cilj tega prispevka je podati pregled osnovnih načel sofističnega poučevanja retorike v 5. stoletju pr. n. št. in jih primerjati s sodobnimi postulati retoričnega poučevanja. V preteklosti so sofiste zelo pogosto kritizirali in jih imeli za odgovorne za negativne konotacije, ki jih ima retorika včasih tudi danes. Vendar se velik del njihovih načel uporablja tudi danes pri sodobnem poučevanju retorike, argumentacije in javnega govora.

argumentacija, antična Grčija, prepričevanje, retorika, sofisti

The main aim of this paper is to give an overview of the basic principles of sophistic teaching of rhetoric dating from the 5th century B.C. and to compare it with the contemporary postulates of rhetorical teaching. Sophists were criticised throughout history and held responsible for negative connotations which are even today connected with rhetoric. However, many of their principles are applied in the contemporary teaching of rhetoric, argumentation and public speaking.

argumentation, ancient Greece, persuasion, rhetoric, sophists

1 Tko su bili sofisti?

Sofisti su bili prvi učitelji retorike u antičkoj Grčkoj, a ime dolazi od grčke riječi *sophistēs*, odnosno mudrost. No, termin sofista u to je vrijeme podrazumijevao i »učitelje«, osobe od autoriteta i znanja, koji su uživali visok status u društvu. Najznačajniji predstavnici sofističke retorike bili su Protagora i Gorgija, o kojima će kasnije biti više riječi, čije su metode poučavanja retorike izazivale mnoge kontroverze, prigovore i neslaganja, a oni su postali predmetom kritike najvažnijih filozofa toga razdoblja: Sokrata i Platona, a kasnije i Aristotela. Te su kritike toliko snažno odjeknule da i danas, 25 stoljeća kasnije, mnogima samo spominjanje retorike i retoričara nosi negativne konotacije povezane s manipulacijom, laganjem i neetičnim uvjeravanjem. Ipak, cilj je ovog rada pokazati kako su sofisti uvelike zaslužni ne samo za razvoj retorike i njezin položaj u antičkoj Ateni već su neka od njihovih načela postala važna u suvremenom poučavanju retorike, argumentacije i javnoga govora općenito.

Koji su bili glavni razlozi nevoljenosti i netrpeljivosti prema sofistima? Jedan razlog svakako je »neodređenost« njihova predmeta poučavanja jer su osim umijeća uvjeravanja sofisti isticali kako svoje učenike poučavaju »vrlini« (*arete*). Koncept *arete* pojavljivat će se kasnije kod Aristotela i podrazumijeva čast i vrlinu govornika, a kod

sofista je uključivao i umijeće vodstva, nešto što bismo danas nazvali karizmom. Upravo je podučavanje *arete* bio glavni problem za kritičare među Atenjanima jer su smatrali da je to nešto što čovjek posjeduje ili ne, vrlina, karizma jest nešto s čime se čovjek rađa i ne može se naučiti. Tvrđiti da se za novac (jer su sofisti svoje pouke naplaćivali) može dobiti karizma, smatralo se neetičnim. S druge strane, problem u prihvaćanju sofista ležao je i u njihovu podrijetlu. U očima atenskog »establišmenta« oni su bili stranci, provincijalci, lugalice bez korijena. Iako su se mnogi učitelji retorike nazivali sofistima, povjesničari retorike (Guthrie 2006; Day 2007) smatraju da se ipak ne može govoriti o »sofističkom pokretu« ili unificiranoj sofističkoj školi jer su različiti sofisti naglasak stavljali na različite aspekte učenja retorike. Day (2007: 378) piše da su neki sofisti svoje učenike uvježbavali u argumentaciji, debatanju i praktičnim vježbama uvjeravanja. Neki su imali stilistički pristup, poučavali ljepoti izražavanja, ritmu, figurama. Postojali su i oni koji su naglasak stavljali na psihologiju publike. A postojale su i sofistčke škole koje su se fokusirale na uvježbavanje govorne izvedbe. Dobar dio škola bila je mješavina svih elemenata koja je doduše stavljala naglasak na jedan dio retoričke pouke (primjerice, Protagora je bio poznat po poučavanju argumentacije, a Gorgija stila). Zajedničko im je ipak bilo shvaćanje retorike kao vještine usmjerene na uvjeravanje i to uvjeravanje u danom trenutku. Rasprave u sudnici, skupštinama, na festivalima, postale su natjecateljske tako da su ih Atenjani promatrali kao atletska natjecanja. Vježbe, štovišje, natjecanja u sofistčkim školama bila su usmjerena na to da jedan natjecatelj publici iznosi »dobre razloge« za svoju tvrdnju, a drugi natjecatelj brani svoju stranu. Publika zatim bira uvjerljivijeg. Guthrie (2006: 39) ističe da su sofisti redovito nastupali i na velikim festivalima, pogotovo na onome na Olimpiji, i to iz nekoliko razloga. Prvo, nastupi su bili pokazatelj da su sofisti sebe smatrali dijelom tradicije putujućih pjesnika. Primjerice, Ksenofon i Empedoklo svoje su pjesničko umijeće pokazivali recitirajući vlastitu poeziju. Drugo, epideiktika retorika sofista imala je i natjecateljsku svrhu. Hipija govori o tome kako ga na Olimpiji nitko nije pobijedio. Natjecateljstvo je postalo opća karakteristika sofista i još jedan od razloga što ih se ne može smatrati jednom, homogenom skupinom. Dakle, sofisti antičke Grčke bili su heterogena skupina učitelja »verbalnog uvjeravanja« (Day 2007: 378) jednako kao što su učitelji retorike danas skupina različitih stručnjaka, različitih vrsta obrazovanja i različitih specijalizacija koji svojim »klijentima«, polaznicima, studentima ili učenicima nude različite varijante retoričke pouke.

2 Važnost retorike za društveni i profesionalni uspjeh

Sofisti su najzaslužniji za položaj retorike u tadašnjem društvu, a to je položaj i obrazovna važnost koju retorika danas može samo poželjeti. U svojim su podukama, deklamacijama, svim vrstama javnoga nastupa dosljedno isticali kako bez retoričkih vještina nema uspjeha ni u jednoj profesiji. Najveću zaslugu u tome ima Gorgija, koji je retoriku stavio na posebnije i više mjesto od bilo kojeg sofista. Za njega je moć uvjeravanja vrhunac na svakom polju, u poučavanju prirode ili drugih filozofskih tema, na sudovima, u političkim arenama, zakonodavstvu. Umijeće *logoi* put je do vrhovne moći i prema njegovu mišljenju osnovni uvjet za tu vještinu bila je procjena

situacije, *kairos*, pravo vrijeme ili šansa. »Pogodan trenutak u skupštini ponekad je više uspjeha nego najveći trud traženja argumenata.« Govornik mora svoje riječi prilagoditi slušateljstvu i situaciji. U Ateni sredinom 5. stoljeća biti uspješan govornik bilo je ključno za imati moć. »Riječ je moćni silnik«, rekao je Gorgija u jednoj od svojih deklamacija. Njegovo viđenje retorike moglo bi se definirati kao vještina govora, stvaranje uvjerenja, utjecanje na »duše slušača«. I ta je vještina superiorna svim ostalim vještinama jer, kako kaže, sve pada pod njezin utjecaj, i to ne silom, nego dobrovoljno. Gorgija ističe kako umijeće uvjeravanja djeluje na dušu slično kao što lijekovi djeluju na tijelo. Posljedice u oba slučaja mogu biti i pozitivne i negativne. Govori također o tome kako dobar govornik može zavarati publiku: »Jedan jedini govor, ako je dobro pripremljen, može začarati i uvjeriti publiku lakše nego onaj kojim se govori istina«. Takvi stavovi pomalo su šokantni jer naočigled ne čine razliku između legitimnih i nelegitimnih sredstava uvjeravanja. No, Gorgija ističe da retorika nije umjetnost varanja, ona može biti iskorištena u te svrhe, ali ne smije. Za njega je retorika neutralna, sredstvo, a ne cilj.

Jedna od osnovnih sličnosti između sofisticiranih i suvremenih retoričara jest upravo isticanje važnosti učenja retorike za profesionalni uspjeh. Osborn i Osborn (1997: 4–15) govore o brojnim prednostima koje se stječu učenjem retorike i javnoga govora, od društvenih preko praktičnih do kulturnih.

Učinkovitost cjelokupnoga političkog sustava ovisi o vještinama deliberativnoga govorništva i na njemu se temelji mudrost odluka u kreiranju društvenog sustava. Ako se čak i ne govori, pomaže nam u kritičkom slušanju zastupnika u vladi, u procjeni njihovog rada koje zatim u vrijeme izbora i ocjenjujemo.

Slično govore i drugi autori retoričkih priručnika te priručnika javnoga govora ističući povezanost demokratskoga prava na govor od vremena antičke Grčke do 21. stoljeća, naglašavajući kako su svi civilizacijski, društveni, ekonomski, religijski i politički pomaci bili povezani s javim govorom. Andrews, Andrews i Williams (1999: 5) govore:

Javni govor je važan. On je osnovna sastavnica demokratskog načina života, stvara mogućnosti da podijelimo naše znanje, iskustvo i ideje s drugima; stvara komunikacijski kontekst za prenošenje ideja i reakciju slušatelja. Idealno, svi koji sudjeluju u tom komunikacijskom procesu razvijaju se te grade bolje međusobno razumijevanje. Javni govor je most između govornika i publike.

Nelson i Pearson (1996) također naglašavaju važnost učenja javnoga govora ističući kako se njime razvijaju samopouzdanje osobe te osjetljivost prema različitostima stavova i ideja. Također, uspjeh u profesionalnom životu i razvoju karijere, bez obzira na struku ili specijalizaciju, bit će duži i teži bez znanja i vještina uvjeravanja. Na kraju, učenje javnoga govora pridonosi i razvoju pluralnosti društva koje njeguje načela slobode govora. Vrlo slično stavu Gorgije, koji je politički, ideološki gledano bio idealist vjerujući da različitosti u svijetu postoje, ali je moguće održavati harmoniju i ravnotežu zahvaljujući snazi riječi. A blizak tom pluralizmu bio je i Protagora, koji je svoje učenike, ambiciozne mlade Atenjane naučio da budu otvorenog uma prema idejama koje se suprotstavljaju njihovima te da ih uvijek uzimaju u obzir.

3 Važnost učenja argumentacije (Protagora)

Sofistički učenici bili su iznimno uspješni na sudovima antičke Grčke, a njihovi učitelji mogli su im s velikom sigurnošću jamčiti vještine koje će im pobjedu i osigurati upravo zbog metoda poučavanja argumentacije – smišljanje argumenata *za* i *protiv* neke teze. Time su učenici naučili debatirati obje strane određene teze, a i, kako je Protagora tvrdio, naučili su »slabiji argument učiniti prividno jačim« (prema Day 2007: 356). Poučavanje argumentacije temeljilo se na dijalektičkim raspravama koje započinju *endoxom*: premisama koje su opće prihvaćene. Primjerice, rasprava može započeti tvrdnjom: bolje je posjedovati više vrlina nego novca. Jedan student razvio bi argument ili seriju argumenata temeljenu na toj opće prihvaćenoj premisi. Drugi bi student nastojao opovrgnuti te argumente na temelju druge opće prihvaćene premise. Upravo zbog te vještine smišljanja i odgovaranja na protuargumente, njihovi su učenici bili vrlo moćni i uspješni u sudskim raspravama. Ta ideja *dissoi logoi* bila je temeljna vještina koja se stjecala u sofističkim školama. Temelji Protagorine sofistike povezani s argumentacijom mogu se, dakle, svesti na dva osnovna pravila:

- za svaki argument *za* postoji i onaj *protiv* – u raspravi o svakoj stvari postoje barem dvije, jednako razumne strane. Svrha je rasprave da se iznesu argumenti *za* i *protiv* te da se publiku uvjeri u ispravnost jedne strane. Protagora je od svojih učenika tražio da brane obje strane jedne rasprave: jednu ujutro, drugu popodne. Cilj je bio uvježbati ih u argumentaciji kako bi bili jednako uvjerljivi neovisno o strani koju zastupaju;
- svaki loš argument moguće je učiniti prividno jačim. To znači da je moguće argument koji nam isprva čini slabim, dobrim govorničkim taktikama pretvoriti u jači. Dao je primjer bolesnog čovjeka kojem se i najukusnija hrana čini neprivlačnom, a zdrav će je čovjek s užitkom pojesti. Moć *logosa* leži u tome da se i bolesnom čovjeku hrana učini privlačnom.

O važnosti poučavanja argumentacije u suvremenoj retorici, i to upravo na način da se anticipiraju mogući prigovori, govori čitav niz priručnika, knjiga, radova i autora koji se time bave. Najvažniji od njih svakako je Stephen Toulmin i knjiga *The Uses of Argument* (1958), u kojoj predstavlja svoj model argumenta, sofisticiraniju i razrađeniju verziju sofističkog poimanja argumentacije. Isticanje važnosti argumentacijske situacije (o čemu su govorili sofisti) temelj je poučavanja argumentacije suvremenih autora poput Tindalea (2004: 23), koji govori: »Naš fokus na argumentacijsku situaciju s njezinim nužnim komponentama: govornikom, publikom i argumentom stvara argumentacijsku strukturu povezanosti tih komponentata.«

Poučavanje argumentacije koja uključuje anticipiranje protuargumenata i njihova pobijanja sastavni je dio priručnika brojnih autora Wenzel (1994), Rieke i Sillars (2001), Walton (2006), Groarke i Tindale (2013), Underbeg i Norton (2017) i svi se slažu da je argumentacijski nemoguće braniti svoju poziciju, svoj stav ako prethodno nismo razmotrili moguće protuargumente i na njih pripremili odgovor. Važno je analizirati »protivnike« i njihovu argumentaciju kako bismo svoju analizirali, propitali i eventualno je odbacili ili učinili jačom.

4 Važnost poznavanja publike za govornički uspjeh

Jedno od Protagorinih načela bilo je da ne postoji univerzalna istina, odnosno da sve može biti predmet rasprave, a da je čovjek mjerilo onoga što jest i onoga što nije. To načelo o publici koja je »mjerilo istine« postalo je još jedan temelj sofističkoga učenja, a samim time očito publiku stavilo u fokus retorike.

Jedan od manje poznatih sofista bio je Antifon, koji je isticao važnost dobrog poznavanja publike, štoviše, smatrao je da dobar govornik mora biti i dobar psiholog vjerujući da riječi mogu umiriti i utješiti. Trazimah je bio učitelj retorike koji je eksperimentirao sa stilom nastojeći izazvati emocije kod publike izborom prave figure u pravome trenutku.

Govoreći o važnosti poznavanja onih koje se uvjerava, važno je istaknuti i perspektivu logografa, profesionalnih pisaca govora, čije se usluge i vještine danas učestalo koriste, osobito u političkome diskursu. Iako nije »publika« u strogom smislu riječi, poznavanje onih u čije ime se piše ključna je osobina svakog logografa, a najpoznatiji među njima u antičkoj Ateni bio je Lizija. Uz njegovu logografiju povezuje se koncept *etopoeie*, koji je itekako važan i u suvremenoj retorici i profesionalnom pisanju govora. *Etopoeia* je sposobnost da se uhvate riječi, ideje, stil i izvedba osobe za koju se govor piše. Lizija je imao sposobnost koristiti prave izraze u pravome trenutku, njegove su rečenice bile jednostavne pa je čitav govor stilom sličio na govor na tržnici, spontan i prirodan. Lizijina se retorika može opisati kao mogućnost da se odstupi od tradicionalnih principa i da se oni prilagode osobi za koju je pisana. *Etopoeja*, dakle, i danas ostaje vrijedan retorički koncept.

Što se suvremene retorike i javnoga govora tiče, gotovo je jednoglasno slaganje oko važnosti procjene publike i prilagođavanja slušačima, i to stilom, jezikom, ali i argumentima. Publika, zahvaljujući knjizi *Nova retorika* Chaima Perelmana i Lucie Olbrecht-Tyteca (1958), ponovno postaje središte retorike. Zainteresirani primarno za argumentaciju, ali i važnost vrijednosti u argumentaciji, autori smatraju kako je poznavanje publike prvi korak u argumentacijskom procesu. Primarni interes logike vrijednosnih sudova naveo ga je da se zapita kojoj se publici obraćamo. Nije bio zadovoljan odgovorom da je uvjeravanje usmjereno partikularnoj publici koju karakteriziraju individualne, specifične predrasude ili emocionalni angažman, već je razvio koncept univerzalne publike. Perelam i Olbrecht-Tyteca (1971: 17) pišu: »Ono što smo preuzeli od antičke retorike jest ideja publike, ideja koja se javlja čim se pomisli na govor«. A prema autorima, poznavanje onih koje se želi uvjeriti preduvjet je argumentacije. Počinju pretpostavkom da nijedna tvrdnja ili zaključak nije očito istinit i da pribjegavanje apsolutima poput Boga nisu argumenti koji će se održati u suvremenom, pluralnom društvu (što nas ponovno podsjeća na Protagorine riječi).

Suvremeni priručnici javnoga govora (Nelson 1996; Osborn, Osborn 1997; Jaffe 1998; Lucas 2008, Kaye 2012; Bebe, Bebe 2016) među prvim poglavljima ističu važnost analiziranja i profiliranja publike te detaljno objašnjavaju načine i tehnike koje govornik može koristiti kako bi publiku upoznao, na nju mogao djelovati i na kraju od te publike bio prihvaćen. Naime, to i jest osnovni cilj retorike – djelovati na publiku.

5 Važnost učinkovitoga korištenja jezika u javnome govoru

Još je jedna u nizu sličnosti sofističkog i suvremenog poučavanja retorike naglašavanje važnosti stila, izbora riječi i figura kako bi govor bio što učinkovitiji i efektivniji. Gorgija govori: »Da bi dotaknula duše slušatelja, retorika mora posuditi elemente iz pjesništva« (prema Bons 2007: 37), a upravo zbog tih dvojakosti i različitosti koje postoje u svijetu, korištenje paralelizama i antiteza činilo mu se najučinkovitije. U svom govorništvu i poučavanju Gorgija je pretjerivao u korištenju figura tako da su njegovi govori katkada zvučali neobično. Osim toga, zvučali su poput glazbenih kompozicija, s mnogo kadenca i krešenda, u čemu je, povjesničari retorike ističu, također pretjerivao pa je zvučao vrlo neprirodno. Protagora je pak poučavao studente da govore jasnim jezikom. Volio je korištenje aforizama. Također, tražio je od studenata da uče gramatiku. Sastavio je i listu »primjerenih«, denotativnih riječi (za razliku od konotativnih metafora). Međutim, najveći doprinos važnosti jezika u javnome govorništvu dao je sofist Prodik. Bio je sofist u punom smislu riječi, profesionalni učitelj koji je poučavao vještini uspjeha u politici i osobnom životu. Bio je poznat i slavan po svojim predavanjima iz semantike, a sofisti su za njega govorili da se znao uplitati u razgovore u različitim fazama i inzistirati na detaljnim distinkcijama značenja riječi koje su se obično smatrale sinonimima.

Suvremeni autori jezik i stil smatraju ključnim dijelom uspješnosti javnoga govora. Osborn i Osborn (1997: 312) govore o snazi izgovorene riječi (koja se uvelike razlikuje od pisane riječi), naglašavaju važnost ritma govora zahvaljujući čemu riječi ostaju u memoriji slušača i ako ih vješto koristimo, izgovorene riječi brže i lakše dolaze do slušatelja. Dobrim izborom riječi možemo djelovati na emocije slušača, probuditi osjećaje, izbjeći dosadu i monotoniju, smanjiti udaljenost govornika i publike, potaknuti publiku na djelovanje.

6 Važnost memoriranja, improvizacije i učinkovite govorničke izvedbe

Iz povijesti retorike sasvim je jasno da su sofisti svojim načelima poučavanja utjecali na čitav niz kasnijih učitelja, od Cicerona i Kvintilijana pa do srednjovjekovnih retoričkih učitelja. Međutim, taj je utjecaj posebno vidljiv u suvremenim pristupima javnome govoru i retorici. Jedna od metoda poučavanja javnoga govora svakako je suočiti studente, učenike s *impromptu* govorima. Suočavaju se sa strahom i tremom od javnog nastupa, s nepredviđenim okolnostima, a razvijaju vještinu snalaženja u toj, govornički najzahtjevnijoj, situaciji. Slične metode primjenjivali su sofistički učitelji smatrajući kako je umijeće improvizacije najvažnije umijeće koje njihovi učenici mogu steći. Gorgija je bio poznat po tome da se penjao na pozornice u gradu tražeći od svojih slušača da mu »dobace temu«, a onda demonstrirao umijeće da bez pripreme govori o određenoj problematici. Taj stil slijedio je i jedan od njegovih učenika, Alkidam. U svom kratkom djelu pod nazivom *O onima koji sastavljaju pisane govore ili o sofistima* on napada sve koji se nazivaju sofistima, paradiraju svojim mudrostima u pisanim govorima i misle da su majstori retorike, a posjeduju tek jedan djelić umjetnosti. Smatra da je pisana riječ strana govorništvu i da nikako nije nešto čime

bi se netko ponosio, a oni koji troše život na to zanemaruju i filozofiju i retoriku i ne zaslužuju ime sofist (prema Guthrie 2006). Sofisti su djelomično slavu stjecali i po tome što su mnoge impresionirali svojom sposobnošću memoriranja. Najpoznatiji u tome bio je Hipija, koji pripada mlađoj generaciji sofista, vremenski bliži Sokratu nego Protagori i Gorgiji. O Hipiji doznajemo najviše iz Platonovih dijaloga, koji mu u usta mu stavlja riječi poput: »Nikad nisam sreo nekog tko bi me nadmašio u bilo čemu«, a zatim ga prikazuje kao naivnog čovjeka koji ne shvaća Sokratovo laskanje kao ironiju. Ipak, imao se Hipija i čime pohvaliti. Platon govori o njegovoj enciklopedijskoj memoriji po kojoj je mogao upamtiti popis od pedeset imena nakon što ih je čuo samo jednom. Ksenofon ga je zvao čovjekom enciklopedijske naobrazbe. Bio je jedan od onih što uče lako i brzo čak i one stvari koje zahtijevaju visoku intelektualnu sposobnost.

Umijeće improvizacije, ne čitanje govora već »govorenje«, dio su savjeta suvremenih autora za učinkovit javni nastup. Nelson (1996: 236) odgovarajući na pitanje kakva je to učinkovita govornička izvedba kaže: »Mora biti razgovorna, prirodna i spontana. Mora biti ugodna za govornika i za njegovu publiku jer samo tada će publika imati osjećaj da govorite s njima, a ne njima.« Savjetuje izbjegavanje svega u izvedbi što odvlači pozornost od sadržaja: »Ako ste preglasni, neće vas čuti. Ako previše blješite, neće vas vidjeti. Ako ste previše kičasti, ostat ćete skriveni. Previše svega dovodi do ničega«. Osborn i Osborn (1997: 347) govore kako nije nužno memorirati cijeli govor (ili predavanje), ali je osobito važno da se uvod, završetak i barem neki dijelovi govora memoriraju kako bi govornik mogao održavati kontakt s publikom.

7 Zaključak

Između sofističkog i suvremenog poučavanja retorike, očekivano, postoje razlike uvjetovane razvojem društva, ponajviše sudske prakse. Naime, javni govor u tadašnjim sudnicama i skupštinama često je odmicao od onoga što bismo nazvali idealnom argumentacijom. Dok su neki govornici naglašavali činjenice i primjenu tih činjenica u zakone, druge je karakterizirao osobni napad na protivnike ili emocionalni ispadi – strastveni nastupi, kidanje košulja pa čak i dovođenje djece da bi se izazvala empatija kod sudaca. A bilo je i nečeg nezamislivog iz današnje perspektive – mučenja robova da svjedoče na sudu. Sudionici u sudskim raspravama bili su zainteresirani jedino za to da pobijede na sudu, neovisno o posljedicama, koje su katkada mogle biti i smrtno. No, sve te razlike ponajviše su uvjetovane različitostima društvenog, političkog i sudskog života, razlikama između antičkog i suvremenog svijeta. Rekli bismo da su najveće razlike u primjeni retorike u društvu. Ali, ključno jest da je u poučavanju, u stjecanju retoričkog umijeća više sličnosti nego razlika. Unatoč brojnim kritikama koje su sofisti i sofistička retorika priskrbili tijekom stoljeća, pokazalo se da današnji učitelji retorike mnogo duguju sofističkim.

Bibliografija

- ANDREWS HEYES, Patricia, ANDREWS, James, WILLIAMS, Glen, 2002: *Public Speaking: Connecting You and Your Audience*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- BEBE, Stephen, BEBE, Susan, 2016: *Public Speaking Handbook*. Cambridge: Pearson.
- BONS, Jeroen, 2007: Gorgias the Sophist and Early Rhetoric. Ian Worthington (ed.): *A Companion to Greek Rhetoric*. Boston: Blackwell Publishing.
- DAY, Jane, 2007: Rhetoric and Ethics from the Sophists to Aristotle. Ian Worthington (ed.): *A Companion to Greek Rhetoric*. Boston: Blackwell Publishing.
- GROARKE, Leo, TINDALE, Christopher, 2013: *Good Reasoning Matters: A Constructive Approach to Critical Thinking*. Oxford: Oxford University Press.
- GUTHRIE, William, 2006: *Povijest grčke filozofije*. Zagreb: Naklada Juričić.
- KAYE, Jezra, 2012: *Speak like yourself*. New York: Ring Press.
- LUCAS, Stephen, 2008: *The Art of Public Speaking*. Boston: McGraw Hill.
- NELSON, Paul, PEARSON, Judy, 1996: *Confidence in Public Speaking*. Boston: McGraw Hill Publishers.
- OSBORN, Michael, OSBORN, Suzanne, 1997: *Public Speaking*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- PERELMAN, Chaim, OLBRECTH-TYTECA, Lucie, 1971: *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Notre Dame, London: University of Notre Dame Press.
- REIKE, Richard, SILLARS, Malcom, 2001: *Argumentation and Critical Decision Making*. New York: Longman Publishers.
- TOULMIN, Stephen, 2003: *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- UNDERBERG, Larry, NORTON, Heather, 2017: *Argumentation: The Art of Civil Advocacy*. Los Angeles: SAGE Publications.
- WALTON, Douglas, 2006: *The Fundamentals of Critical Argumentation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WENZEL, Joseph, 1994: *Public Speaking and Argumentation*. Boston: Simon&Schuster Publishing.